

ΕΝΝΟΙΑ, ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΕΣ ΚΑΙ ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗΣ ΤΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΥ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Δέσποινα Παπαδοπούλου

1. Εισαγωγή στην προβληματική του κοινωνικού αποκλεισμού

Η διερεύνηση της έννοιας του Κοινωνικού Αποκλεισμού¹ αποτελεί μία προσπάθεια εννοιολογικής προσέγγισης και ορθολογιστικής οριοθέτησης της χρήσης ενός επιστημονικά αμφισβητούμενου όρου, του “κοινωνικού αποκλεισμού”. Η συγχνή κοινωνική και πολιτική χρήση του την τελευταία δεκαετία, όσον αφορά στα ευρωπαϊκά δρώμενα και την τελευταία πενταετία, όσον αφορά στην ελληνική πραγματικότητα, μας υποχρεώνει σε μία συστηματική και εις βάθος ανάλυση.

Η κοινωνική επιστήμη στην προσπάθεια της να αναγνωρίσει, να αναλύσει και να ερμηνεύσει την πολύπλοκη και θολή πολλές φορές κοινωνική πρακτική, δανειζεται από την πολιτική και κοινωνική τάξη όρους που οριοθετεί εκ των υστέρων. Οι όροι “ένταξη” και “αποκλεισμός” είναι όροι που τείνουν να περιγράψουν μια υφιστάμενη κοινωνική πραγματικότητα παραπέμποντας στη νομιμοποιητική δύναμη της “επιστημοσύνης”. Αυτό σημαίνει ότι οι όροι έχουν μια κατ’αρχήν πολιτικής σημασίας και χρήσης προέλευση και αναφέρονται συνήθως σε συγκεκριμένες συγκυρίες και καταστάσεις. Με άλλα λόγια, θα λέγαμε ότι οι όροι “ένταξη” και “αποκλεισμός” είναι προϊόντα μιας ανάγκης πολιτικής διαχείρισης των διαρθρωτικών αλλαγών της οικονομικής και κοινωνικής τάξης, των αλληπάλληλων και βαθέων κρίσεων που δοκιμάζουν οι σύγχρονες κοινωνίες του δυτικού κόσμου. Αν ακολουθήσουμε πιστά την ιδεατή διχοτόμηση που επέβαλαν ο ινδοευρωπαϊκός πολιτισμός και η χριστιανική ιδεολογία στην αντίληψη τους για τον κόσμο, οι όροι του “καλού” και του “κακού”, του “άνωτερου” και του “κατώτερου”, συμπληρώθηκαν με τους όρους αξιολόγησης μιας κοινωνικής συμπεριφοράς του ατόμου που βρίσκεται “μέσα” και του ατόμου που βρίσκεται “έξω” από την κοινωνία, με τον “ενταγμένο” σ’ ένα κοινωνικό σύνολο πολίτη και τον “αποκλεισμένο” από ένα κοινωνικό σύνολο άνθρωπο. Κατά συνέπεια, αν θέλουμε να αναφερθούμε στους όρους του “κοινωνικού αποκλεισμού” και της “κοινωνικής ένταξης”, δύσκολα θα κατορθώσουμε να ξεπεράσουμε το πρόβλη-

μα της διχοτομημένης αντίληψης για την κοινωνίας μας, αφού η έννοια του "κοινωνικού αποκλεισμού" προϋποθέτει την ύπαρξη μιας καλά οριοθετημένης και συγκροτημένης κοινωνικής πραγματικότητας και συμπεριφοράς. Μια τέτοια κοινωνία χαρακτηρίζει κάποιες συμπεριφορές ως "κοινωνικά ενταγμένες" και στιγματίζει κάποιες άλλες αξιολογώντας τις ως "κοινωνικά αποκλεισμένες". Τα υποκείμενα αυτών των συμπεριφορών θεωρούνται αντίστοιχα ως "ενταγμένα" ή "αποκλεισμένα".

Οι θεματικές ανάλυσης του κοινωνικού αποκλεισμού δεν είναι καθόλου καινούργιες. Θα μπορούσαμε, όμως, ανασυνθέτοντας τις κάτω από το νέο "κατάλυμα" του κοινωνικού αποκλεισμού, να τις κατατάξουμε σε τρεις βασικούς άξονες, εκ των οποίων οι δύο πρώτοι βρίσκονται στα θεμέλια των κοινωνικών επιστημών και ο τρίτος προέρχεται από τις νέες μορφές λειτουργίας του πολυδιάστου κρατικού μηχανισμού. Οι τρεις αυτοί άξονες προτείνονται από το Γάλλο ερευνητή και κοινωνιολόγο Serge Paugam² σε μια προσπάθεια σύνθεσης των διαφορετικών κλάδων της κοινωνικής επιστήμης και των διαφορετικών προσεγγίσεων που έχουν πραγματοποιηθεί τα τελευταία χρόνια. Τον πρώτο άξονα θα μπορούσαμε να τον ονομάσουμε "Αναπαραγωγή των ανισοτήτων" ή αλλιώς "οικονομικός αποκλεισμός", το δεύτερο "Χαλάρωση και διάρρηξη του κοινωνικού δεσμού" ή αλλιώς "κοινωνικός αποκλεισμός με στενή έννοια", και τον τρίτο "Απουσία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και όρια παρέμβασης της κοινωνικής πολιτικής" ή αλλιώς "νομικός αποκλεισμός".

2. Τρεις θεματικοί άξονες που περιγράφουν τη λειτουργία του Κοινωνικού Αποκλεισμού

a. Οικονομικός αποκλεισμός ή Αναπαραγωγή των κοινωνικών ανισοτήτων

Στις σύγχρονες δημοκρατικές κοινωνίες, η διατήρηση και η ανανέωση των μορφών της φτώχειας και του αποκλεισμού προκαλούν σκάνδαλο, αφού έρχονται σε αντίθεση με την αρχή της οικονομικής ανάπτυξης των εθνικών κρατών και την αρχή της ισότητας των θεμελιωδών δικαιωμάτων του πολίτη. Σήμερα γνωρίζουμε ότι οι μηχανισμοί ανάδειξης της ατομικότητας και της διαφορετικότητας ερμηνεύονται στη σύγχρονη πραγματικότητα ως μορφές ανισότητας και μόνιμων κοινωνικών διακρίσεων.

Στις κοινωνίες με παραδοσιακές δομές, η ιεραρχική αρχή είναι όχι μόνο καθολικά αποδεκτή, αλλά βοηθάει στην κοινωνική ένταξη και ενσωμάτωση του ατόμου αναγνωρίζοντας του μία καθορισμένη θέση μέσα στην κοινωνία, ανάλογα με λειτουργική του θέση στο σύνολο των ατόμων που συνιστούν μια συμβολική

μονάδα και στα οποία ανήκει και ανάλογα με την ταυτότητα του. Στις σύγχρονες κοινωνίες, όμως, η κοινωνική κατάπτωση είναι ακόμη μεγαλύτερη από τη στιγμή που το κοινωνικό κράτος έθεσε σε λειτουργία μηχανισμούς αναδιανομής του εισοδήματος και διευρυμένης κοινωνικής προστασίας και νομιμοποίησε το άνοιγμα των εκπαιδευτικών θεσμών και των προπαρασκευαστικών στην εργασία θεσμών (επιμόρφωση, κατάρτιση). Αν και θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι το φαινόμενο της απόλυτης φτώχειας έχει εξαλειφθεί λόγω της οικονομικής ανάπτυξης και της συνεχούς ανάπτυξης του επιπέδου ζωής, το φαινόμενο της σχετικής φτώχειας φαίνεται να έχει οξυνθεί κατά τρόπο ανησυχητικό ως προς τη διατήρηση της κοινωνικής συνοχής.

Η αναφορά, λοιπόν, στην έννοια του αποκλεισμού είναι μια κατ'αρχήν αναφορά στους δομικούς μηχανισμούς της κοινωνίας μας: οι σύγχρονες κοινωνίες, ανεξάρτητα από το επίπεδο ανάπτυξης τους, υφίστανται κάποιες διαδικασίες που καταλήγουν σε αποκλεισμούς ενός μέρους των πληθυσμών τους. Οι νέες μορφές ιεραρχίας που εγκαινιάζουν αυτές οι κοινωνίες οδηγούν κάποια άτομα ή ομάδες που έχουν κριθεί ως οι "λιγότερο ικανοί" ή οι "λιγότερο άξιοι", να χάσουν την αξιοπρέπεια τους και την κοινωνική τους αναγνώριση.

Δείξαμε πιο πάνω ότι η έννοια του αποκλεισμού είναι πολύ συχνή και καινούργια τα τελευταία χρόνια στο δημόσιο και κοινωνικό διάλογο. Αντιθέτως, θα πρέπει να τονίσουμε ότι αποτελεί ένα παλιό και αγαπημένο θέμα των κοινωνικών επιστημών κάτω από τον τίτλο της "αναπαραγωγής των ανισοτήτων" και ανάλυσης των "μηχανισμών των κοινωνικών διακρίσεων". Οι ιστορικοί έδειξαν ότι οι σημερινές μορφές κοινωνικού αποκλεισμού δεν είναι τίποτα περισσότερο από τις μορφές διάκρισης και προστασίας που είχαν επινοήσει οι άρχουσες τάξεις όλων των εποχών, για να απομακρύνουν τους λεγόμενους "επικίνδυνους για τη δημόσια τάξη πληθυσμούς".

Η αστακή κοινωνιολογία με τη βοήθεια των πολεοδομικών μελετών έδειξε ότι η εγκατάσταση σε κάποιες περιοχές των μεγάλων αστικών κέντρων αποτελούσε πάντοτε ένα σημαντικό στοιχείο κοινωνικού αποκλεισμού, αφού στιγματίζε τα άτομα και τις ομάδες με μια "υποβαθμισμένη τοπική ταυτότητα" που τα συνόδευε σε όλες τις υπόλοιπες εκφάνσεις της καθημερινής τους ζωής.

Ακόμη πιο ξεκάθαρη φαίνεται να είναι η διαπίστωση της ανισότητας στη συμμετοχή της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Το κλασικό εκπαιδευτικό σύστημα "αποκλείει" από τη συμμετοχική διαδικασία της σχολικής τάξης, κατηγοριοποιώντας σε "καλό" και "κακό" μαθητή, κατασκευάζοντας το φαινόμενο της σχολικής αποτυχίας, προσανατολίζοντας το άτομο προς όλο και πιο διαφορετικές και ευέλικτες μορφές εργασίας που δεν έχουν ακόμη ορισθεί με σαφήνεια. Σ'αυτούς τους θεσμοθετημένους μηχανισμούς διάκρισης των εκπαιδευτικών θεσμών προ-

στίθενται και οι κοινωνικές πρακτικές που φαίνονται όχι μόνο να αναπαράγουν αλλά και να οξύνουν τις θεσμικές αντιθέσεις.

Και μήπως ο αποκλεισμός δεν είναι μια αδυναμία συμμετοχής σε όλες τις σύγχρονες μορφές της κοινωνικής ζωής και πάνω απ'όλα απουσία συμμετοχής στην παραγωγική διαδικασία; Πως θα μπορούσαμε διαφορετικά να προσεγγίσουμε το φαινόμενο της μακροχρόνιας ανεργίας, του συναισθήματος της ανασφάλειας και αστάθειας που κυριαρχεί στους εργασιακούς χώρους, της αποδυνάμωσης της επαγγελματικής ταυτότητας και της επαγγελματικής κοινωνικοποίησης γενικότερα, των άμεσων συνεπειών του τέλους της μισθωτής εργασίας και της πλήρους απασχόλησης; Είναι σημαντικό το ερώτημα που τίθεται στο πως διαγράφεται το μέλλον αυτών των ατόμων ή εκείνων των ομάδων των οποίων στη σχολική αποτυχία και την εργασιακή απουσία προστίθεται μια οικογενειακή ρήξη ή μια υποχρεωτική έξωση από το χώρο της κατοικίας τους;

Όλα αυτά τα φαινόμενα που μόλις περιγράψαμε αποτελούν καταστάσεις που είναι εύκολες στη διαπίστωση. Η δυσκολία έγκειται κυρίως στο να απομωθούν κατά τη διάρκεια της διαδικασίας εκείνα τα στοιχεία που οδηγούν στις παραπάνω καταστάσεις. Με άλλα λόγια, είναι δύσκολο αλλά αναγκαίο να αναπτυχθούν εκείνα τα εργαλεία ανάλυσης που θα μας δείξουν ποιές είναι και πως κατασκευάζονται οι διαδικασίες ή αλλιώς οι πορείες που καταλήγουν στο ακραίο φαινόμενο του κοινωνικού αποκλεισμού που χαρακτηρίζεται από τη συσσώρευση πολλών κοινωνικών μειονεκτημάτων: ελλιπής μόρφωση, αποχή από τους εργασιακούς χώρους, ρήξη του οικογενειακού και γενικότερα του κοινωνικού δεσμού, έλλειψη χώρου κατοικίας, κοινωνικός στιγματισμός από τη συμμετοχή σε παράνομες ή μη αναγνωρισμένες κοινωνικές συμπεριφορές, κλπ.

Το πολιτικό μοντέλο του εθνικού κράτους που πριμοδοτούσε κάποιες συγκεκριμένες συμπεριφορές και στάσεις ζωής, μέσα από την κρίση των βασικών θεσμών πάνω στους οποίους είχε θεμελιωθεί, φαίνεται τώρα να αποσυντίθεται. Ο πολιτικός όρος "κοινωνικός αποκλεισμός" αποτελεί την έκφραση αυτής της αποσύνθεσης. Εκτός από τον άξονα της δυναμικής "αναπαραγωγής των ανισοτήτων", ο δεύτερος βασικός άξονας προσέγγισης του φαινομένου είναι η "διάρρηξη του κοινωνικού δεσμού" ως ο βασικός παράγοντας αποδιοργάνωσης της κοινωνικής συνοχής.

β. Κοινωνικός αποκλεισμός με στενή έννοια ή χαλάρωση και διάρρηξη του κοινωνικού δεσμού

Για να συλλάβουμε τα ζητήματα του κοινωνικού αποκλεισμού, δεν αρκεί μια προσέγγιση των παραγόντων που διαμορφώνουν τις ανισότητες στις σύγχρονες κοινωνίες. Το φαινόμενο του αποκλεισμού από πολύ νωρίς συνδέθηκε από τους

κοινωνικούς επιστήμονες με την κρίση των κοινωνικών δεσμών και δη των οικογενειακών σχέσεων, την ανεύρεση των παραγόντων που διαμορφώνουν την κοινωνική συνοχή, τα ρήγματα στην κατασκευή των ατομικών και συλλογικών ταυτοτήτων, τις διαδικασίες που οδηγούν σε αποκοινωνικοποίηση των ατόμων και των ομάδων. Δεν είναι λίγες οι φορές όπου για να καταλάβει κανείς τη διαδικασία του αποκλεισμού, δεν αρκεί η προσέγγιση της οποιασδήποτε μορφής ανισοτήτων, πολύ λιγότερο ακόμη η εξήγηση του φαινομένου μέσα από τα βιώματα της μακροχρόνιας ανεργίας, της φτώχειας ή της ανυπαρξίας οικονομικών πόρων. Οι έρευνες έδειξαν ότι άτομα που χαρακτηρίζονταν από ολοκληρωτική απουσία οικονομικών πόρων και έλλειψη επαγγελματικής ταυτότητας, βρίσκονταν πολύ πιο κοντά στην κοινωνία της οποίας ήταν μέλη, λόγω των ισχυρών κοινωνικών δεσμών που είχαν αναπτύξει, από άλλα άτομα που, αν και είχαν επαφή με κάποιο επαγγελματικό περιβάλλον, βρίσκονταν στην κυριολεξία στο περιθώριο και σε μια πορεία κοινωνικού αποκλεισμού λόγω έλλειψης πλέγματος κοινωνικών σχέσεων.

Η χαλάρωση του κοινωνικού δεσμού εκφράζεται σε μια πληθώρα διαφορετικών σφαιρών της συλλογικής ζωής, όπως είναι ο χώρος της εργασίας με το τέλος της εργατικής τάξης, της οικογένειας με τη βαθιά αμφισβήτηση του θεσμού, της γειτονίας με το τέλος των εργατικών συνοικιών, του σχολείου με την αναδιαμόρφωση του παραδοσιακού εκπαιδευτικού συστήματος, κλπ. Αυτό που κάποτε ονομάσαμε "κοινωνική αλληλεγγύη" και που αποτελούσε τον αόρατο ιστό που συνέδεε τα μέλη των κοινωνιών μεταξύ τους, φαίνεται τις τελευταίες δεκαετίες να έχει δεχτεί ένα ανεπανόρθωτο χτύπημα: οι ατομοκεντρικές κοινωνίες στηρίζονται όλο και περισσότερο πάνω στην αξία και τη "δόξα" του ατόμου και μέσα από την κρίση που διανύουν οι βασικοί θεσμοί τους, διασπάται η κοινωνική συνοχή, διαρρηγνύεται ο κοινωνικός δεσμός και η διαδικασία κατασκευής της κοινωνικής ταυτότητας. Αυτή τη νέα πραγματικότητα, οι κοινωνίες την αντιμετώπισαν και προς στιγμήν φάνηκαν να τη θεραπεύουν μέσα από την ανάπτυξη του κράτους-πρόνοιας και της αρχής της αναδιανομής του πλούτου. Έτσι οδηγηθήκαμε στο φαινόμενο της ανάπτυξης των κοινωνικών υπηρεσιών που στις χώρες όπου τα οικογενειακά και τα κοινωνικά δίκτυα δεν "προστατεύουν", οι κοινωνικές υπηρεσίες έχουν αναλάβει αυτόν το ρόλο. Ο διαχωρισμός ανάμεσα στις χώρες του αναπτυσσόμενου βορρά και του υπανάπτυκτου νότου παραπέμπει δικαίως στο παραπάνω σχήμα: εκεί όπου οι δημόσιοι θεσμοί εμφανίζονται αδύναμοι, η οικογένεια και ο ευρύτερος κοινωνικός χώρος παλεύουν να διατηρήσουν και να ενισχύσουν τον κοινωνικό δεσμό και αντίστοιχα εκεί όπου το κράτος-πρόνοιας αναπτύσσει διευρυμένα δίκτυα παρέμβασης, ιδιαίτερα στο τοπικό επίπεδο, η αναγκαιότητα της οικογενειακής αλληλεγγύης υποχωρεί και διασπάται.

Όμως η διάρρηξη του κοινωνικού δεσμού έχει μία βαθύτερη διάσταση. Το πρόβλημα δεν είναι αυτό του κοινωνικού στιγματισμού εξαιτίας μίας παρέμβασης του κοινωνικού κράτους ή της οικογένειας ως ρυθμιστών της κοινωνικής ζωής και συμπεριφοράς. Με άλλα λόγια δεν είναι η κρατική βοήθεια που φαίνεται να "αποκλείει" από τη συμμετοχή στη διαμόρφωση των κοινωνικών θεσμών και σε κάθε μορφή άσκησης εξουσίας, αλλά τα ρήγματα που δημιουργούνται κατά τη διάρκεια της διαδικασίας κοινωνικοποίησης του ατόμου, αλλιώς κατά την κατασκευή της κοινωνικής του ταυτότητας. Μήπως ο αποκλεισμός ως διαδικασία δεν αναφέρεται πριν από όλα στην ευθραυστότητα του ατόμου ως μονάδα και ως μέρος ενός συνόλου; Δεν είναι τα αρνητικά βιώματα του μακροχρόνια άνεργου, της διαζευγμένης γυναίκας, του εφήβου που απορρίπτεται από το σχολικό του περιβάλλον; Δεν είναι αυτά τα ίδια βιώματα που υποχρεώνουν σε μια αναδιπλώση του ατόμου στον εαυτό του, σε μια κοινωνική απομόνωση ή σε μια αποχή από κάθε μορφή συμμετοχής στη ζωή και ανάληψης ευθύνης;

Το πρόβλημα φαίνεται να εντοπίζεται επιφανειακά σ'ένα φαντασιακό επίπεδο αφού μοιάζει να βιώνεται από τα υποκείμενα ως μια "υπέρτατη απειλή" να χάσουν τη θέση που κατέχουν στην κοινωνία. Αυτό όμως το πρόβλημα αποκτά μια αντικειμενική και μια πραγματική διάσταση από τη στιγμή που "κάτι φαίνεται να μην πηγαίνει καλά" στη ζωή του ατόμου. Αν και επιφανειακά εμφανίζεται ως μια ατομική εμπειρία, στο βάθος πρόκειται για ένα πρόβλημα συλλογικής τάξης, αφού έχει άμεση σχέση με τη λειτουργία των θεσμών και του κοινωνικού συστήματος γενικότερα.

Το πρόβλημα της διάρρηξης του κοινωνικού δεσμού εκφράζει άμεσα τη συνθετότητα των σύγχρονων κοινωνιών, γιατί πρόκειται για τον κατ'εξοχήν χώρο έκφρασης της ατομικής ιδιαιτερότητας. Για να απαντηθούν ζητήματα πολύπλοκα και λεπτά που να αφορούν την κοινωνική συμπεριφορά λαμβανομένη σε ατομικό επίπεδο, θα πρέπει κανείς να γνωρίζει έτσι ώστε να λάβει υπόψη στοιχεία που μόνο μια ποιοτική μικροκοινωνιολογική έρευνα πεδίου θα μπορούσε να συλλέξει. Αυτός είναι και ο κυριότερος λόγος που ο χώρος αποτελεί έναν από τους πιο απροσπέλαστους χώρους των κοινωνικών επιστημών.

γ. Νομικός αποκλεισμός ή απουσία ανθρωπίνων δικαιωμάτων, όρια παρέμβασης της κοινωνικής πολιτικής

Η τρίτη σφαίρα όπου ο αποκλεισμός βρίσκει έκφραση είναι ο χώρος των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, γι' αυτό το λόγο τον ονομάσαμε αλλιώς και νομικό αποκλεισμό. Ο αποκλεισμός θεωρείται πριν από όλα ως ένα πλήγμα στην ανθρωπινή αξιοπρέπεια. Η Παγκόσμια Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου που ψηφίστηκε από τα Ηνωμένα Έθνη το 1948 αναφερόταν στον κλασικό διαχωρι-

σμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων σε ατομικά, πολιτικά και στα νεοσύστατα κοινωνικά δικαιώματα. Ο διαχωρισμός αυτός πολύ αμφισβητήσιμος σήμερα στην πράξη, παραπέμπει ωστόσο στη βάση της φιλοσοφίας κατασκευής του μοντέρνου κράτους: στις ατομικές ελευθερίες, το κράτος καλείται να εγγυηθεί στον πολίτη έναν χώρο όπου ο ίδιος θα μπορούσε να αναπτύξει ελεύθερος τη δημιουργική του δραστηριότητα, και άρα για την επίτευξη του σκοπού αυτού το κράτος καλείται να μην παρεμβαίνει. Στα πολιτικά δικαιώματα, ο πολίτης κατοχυρώνει την άσκηση των ατομικών του ελευθεριών μέσα στα πλαίσια διαμόρφωσης και συμμετοχής στο δημοκρατικό πολίτευμα. Τέλος, τα κοινωνικά δικαιώματα αποτελούν προϊόν ανάπτυξης του κράτους-πρόνοιας και της εξέλιξης του καπιταλισμού, αφού εδώ το κράτος καλείται να παρέμβει ενεργά για τη διασφάλιση και την κατοχύρωση της άσκησης των θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Όπως πολύ πετυχημένα γράφει ο μεγάλος Γάλλος φιλόσοφος και κοινωνιολόγος Raymond Aron "οι τυπικές ελευθερίες, όπως είναι το δικαίωμα στην ψήφο και οι ατομικές ελευθερίες, δεν αρκούν για να εγγυηθούν μια αξιοπρεπή ύπαρξη σε όλους, δεν αναπτύσσονται παρά μόνο σ'ένα κλίμα ουσιαστικών ελευθεριών, ή αλλιώς με τον όρο να εξασφαλιστεί για το μεγαλύτερο μέρος ένα αξιοπρεπές επίπεδο ζωής και ασφάλειας".

Θέτοντας το ζήτημα του αποκλεισμού, αναγνωρίζουμε αυτόματα ότι τα ανθρώπινα δικαιώματα δεν γίνονται σεβαστά για ένα μέρος του πληθυσμού και ότι πρώτιστος σκοπός της κάθε κοινωνίας είναι να αποκαταστήσει την ελεύθερη άσκηση τους. Όμως, όλες οι κοινωνίες δεν φαίνονται το ίδιο ευαίσθητες στην καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού και την οργάνωση μιας κοινωνικής πολιτικής γύρω από τα κοινωνικά δικαιώματα. Η κάθε κοινωνία ακολουθεί συνήθως τους δικούς της κανόνες και νόρμες ανάλογα με την ιστορική δομή των δημόσιων θεσμών και ιδιαίτερα των θεσμών των Κρατών-Πρόνοιας και της κοινωνικής πολιτικής. Για παράδειγμα, σύμφωνα με το Γάλλο κοινωνιολόγο Serge Paygam, τα ζητήματα του αποκλεισμού αλλιώς αντιμετωπίζονται από τα επίσημα κράτη της Γαλλίας, της Μεγάλης Βρετανίας και της Γερμανίας. Το γαλλικό πρότυπο έχει ανάγει το θέμα του αποκλεισμού σε ζήτημα "εθνικής εμβέλειας" και "ζήτημα λειτουργίας του δημοκρατικού πολιτεύματος", οργανώνει δε μια σειρά μέτρων για κοινωνική ένταξη και ενσωμάτωση. Στο αγγλικό πρότυπο αναζητούμε τα μέσα εκείνα που θα αναγεννήσουν στους φτωχούς το "πνεύμα της επιχείρησης", έτσι ώστε να μην πέσουν στην παγίδα της παρατεταμένης κοινωνικής βοήθειας. Αντίθετα, το γερμανικό πρότυπο φαίνεται να μην έχει παραδεχτεί επισήμως την ύπαρξη του προβλήματος του αποκλεισμού και της φτώχειας και κατά συνέπεια δεν υπάρχει γερμανικό πρότυπο. Παρά τη διαφορετική στάση των κρατών-μελών φαίνεται πως όλες οι κοινωνίες σχεδιάζουν διαφορετικές

μορφές κοινωνικής πολιτικής που στοχεύουν στην κατοχύρωση των δικαιωμάτων του ανθρώπου και ενός ελάχιστου ορίου ανθρώπινης αξιοπρέπειας με τα μέσα που η κάθε μια διαθέτει. "Οι εθνικές κοινωνικές πολιτικές είναι λοιπόν ουσιαστικά η εγχειρηματική αποκρουστικότητα της συνεχούς ερμηνείας των κοινωνικών δικαιωμάτων, όπως αυτή κατασκευάζεται δυναμικά από την κάθε κοινωνία"³. Από την άλλη πλευρά, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι υπάρχει μια σύγκλιση στη διαδικασία επεξεργασίας των κοινωνικών πολιτικών. Όλες έχουν τον ίδιο στόχο: την καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού. Αυτά που είναι διαφορετικά είναι τα μέσα που χρησιμοποιεί κάθε κοινωνία και ο τρόπος που ορίζει το πρόβλημα ανάλογα με τον τρόπο συγκρότησης του εθνικού κράτους.

Τέλος, θα πρέπει να προστεθεί ότι όλες οι κοινωνικές πολιτικές καταπολέμησης του αποκλεισμού είναι στη βάση τους ίδιες. Παρουσιάζουν ένα πολύ σοβαρό μειονέκτημα, αφού προσπαθώντας να επιλύσουν το πρόβλημα ή να βοηθήσουν στη λύση του, γεννούν στη θέση του ένα άλλο θεμελιώδες κοινωνικό πρόβλημα, αυτό της κοινωνικής ταυτότητας: προσφέρουν βοήθεια και ταυτοχρόνως ένα υποβαθμισμένο κοινωνικό status, όπου παρεμβαίνουν στιγματίζουν. Το να ανήκει κάποιος στη στρατιά των RMistes, σ' αυτούς δηλ που το επίσημο γαλλικό κράτος θεωρεί "φτωχούς" και τους διανέμει το ελάχιστο εισόδημα ένταξης (Revenu Minimum d'insertion, RMI), αποτελεί ένα στιγματισμένο τίτλο που οξύνει το πρόβλημα της κοινωνικής τους ταυτότητας και άρα της ένταξης τους στη γαλλική κοινωνία.

Η κοινωνική επιστήμη δεν έχει ως στόχο να προτείνει στην πολιτική τάξη λύσεις ή συνταγές για τη θεραπεία του προβλήματος. Κύριος σκοπός της είναι να υπαινιχθεί τη διατύπωση των αληθινών ερωτημάτων, να προσφέρει τη συστηματική γνώση σε αντιπαράθεση με τις κοινωνικές αναπαραστάσεις που κυριαρχούν στον κόσμο της πολιτικής και των ΜΜΕ, να βοηθήσει στο σχεδιασμό και την εφαρμογή και να επιβάλει την αξιολόγηση του κάθε νεοσύστατου μέτρου κοινωνικής πολιτικής που προωθείται. Τέλος, η βασικότερη ίσως προσφορά της έγκειται στο να βοηθήσει την κοινωνική πολιτική στο να οργανώσει μια τέτοια δράση που δεν θα αναπαράγει προκατειλημμένες κοινωνικές εικόνες, δεν θα διχάζει την κοινωνική συνοχή και δεν θα χωρίζει την κοινωνία σε "ενταγμένους" και "αποκλεισμένους".

3. Προσπάθειες προσέγγισης της έννοιας και του φαινομένου του αποκλεισμού στην Ελλάδα

Στη χώρα μας, από πολύ νωρίς εμφανίζονται αποσπασματικές προσπάθειες προσέγγισης του φαινομένου της φτώχειας, με το οποίο η ελληνική κοινωνική επι-

στήμη υπήρξε αρκετά εξοικειωμένη. Με αφορμή τις παρεμβάσεις και τις πρακτικές της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ο ελληνικός χώρος, επιστημονικός και εφαρμοσμένος ήδη από τη δεκαετία του '80, καταγράφει τη φτώχεια σε όλες τις εκφάνσεις και τις διαδικασίες που την προκαλούν και την αντιμετωπίζει ως κοινωνικό φαινόμενο. Θα προσπαθήσουμε, ακολουθώντας τη λογική των αναλύσεων μας, να σταθούμε στις δουλειές που έχουν ως κύριο αντικείμενο τον κοινωνικό αποκλεισμό. Σε γενικές γραμμές, μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι τα θέματα της φτώχειας μεσουρανούσαν κατά τη δεκαετία του '80, ενώ από το '90 και μετά, το βάρος των αναλύσεων πέφτει στον κοινωνικό αποκλεισμό.

Ως προς τη φτώχεια⁴, ενδεικτικά αναφέρονται εδώ, οι εργασίες του τότε Υπουργείου Συντονισμού και του Ελληνικού Κέντρου Ευρωπαϊκών Μελετών και Ερευνών (ΕΚΕΜΕ) σε συνεργασία με την ΕΟΚ, το 1982 και το συστηματικό έργο για τη φτώχεια που εμφανίζεται από το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, «Διαστάσεις της φτώχειας στην Ελλάδα», τόμοι Α και Β.

Ο τίτλος του «Κοινωνικού Αποκλεισμού» εμφανίζεται για πρώτη φορά επίσημα το 1990, στα πλαίσια των παρατηρητηρίων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, από το «Εθνικό Παρατηρητήριο καταπολέμησης του Κοινωνικού Αποκλεισμού»⁵. Οι εργασίες του Παρατηρητηρίου αποτυπώνονται σε πέντε εκθέσεις, όπου γίνεται προσπάθεια προσδιορισμού της έννοιας του κοινωνικού αποκλεισμού, και περιγραφή των διαστάσεων που προσλαμβάνει μέσα στους χώρους της απασχόλησης, της υγείας, της κατοικίας και του γεωγραφικού χώρου, καθώς επίσης και των πολιτικών για ειδικές πληθυσμιακές κατηγορίες.

Το Παρατηρητήριο «Κοινωνικού Αποκλεισμού, Φτώχειας και Νέας Μετανάστευσης»⁶, του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, τέσσερα χρόνια αργότερα, κυκλοφορεί, από τις εκδόσεις Παρατηρητής, ένα βιβλιογραφικό οδηγό με τίτλο «Φτώχεια-Κοινωνικός Αποκλεισμός, περίοδος 1970-1995».

Στη συνέχεια, το Κέντρο Έρευνας και Τεκμηρίωσης⁷ η Ομάδα Ανθρωπολογίας πραγματοποίησε μια Ημερίδα με θέμα «Μορφές Κοινωνικού Αποκλεισμού και Μηχανισμοί Παραγωγής του», στις 30 Σεπτεμβρίου του 1995. Οι εργασίες της εκδόθηκαν δύο χρόνια αργότερα, από τις εκδόσεις ΙΔΕΟΚΙ-ΝΗΣΗ. Οι βασικοί θεματικοί άξονες κινήθηκαν γύρω από τα επίπεδα της εργασίας και του ψυχισμού που διαμορφώνεται στην αντιμετώπιση ειδικών αρνητικών καταστάσεων, όπως είναι οι άνεργοι, οι φυλακισμένοι, οι μετανάστες, οι ψυχικά νοσούντες, κ.α.

Το Τμήμα Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης⁸ και το International Social Science Council, το 1996, οργανώνει συνέδριο στο Ρέθυμνο, με τίτλο «Φτώχεια και Κοινωνικός Αποκλεισμός στις χώρες της Μεσογείου» και αναφέρεται στα αίτια, τα χαρακτηριστικά και τα μέτρα κοινωνικής πολιτικής κατά της

φτώχειας, στις διάφορες μεσογειακές χώρες, καθώς επίσης και στον κοινωνικό αποκλεισμό των μεταναστευτικών πληθυσμών στα πλαίσια της Μεσογείου.

Το Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, το 1996⁹, οργάνωσε στη Θεσσαλονίκη, το 6ο συνέδριο του με θέμα «Κοινωνικές Ανισότητες και Κοινωνικός Αποκλεισμός», όπου περιέλαβε ένα πλούσιο κατάλογο θεματικών ενοτήτων και αποτελεί την πρώτη προσπάθεια προσέγγισης και σύνθεσης του φαινομένου του αποκλεισμού σε πολλά και διαφορετικά επίπεδα ανάλυσης.

Από τις πιο πρόσφατες προσπάθειες, πραγματοποίησε ο τομέας της Κοινωνικής Πολιτικής του Τμήματος Κοινωνικής Πολιτικής και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας¹⁰ του Παντείου Πανεπιστημίου. Διοργάνωσε κατά τη διάρκεια του χειμερινού εξαμήνου του ακαδ. έτους 1996-97, μια σειρά από διαλέξεις, με τίτλο «Κοινωνικός Αποκλεισμός: Η ελληνική εμπειρία», που εκδόθηκαν δύο χρόνια αργότερα από τον εκδοτικό οίκο Gutenberg και το Κέντρο Κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής. Οι διαλέξεις περιλάμβαναν τόσο θέματα ορισμών, πλαισίου και πολιτικών ελεύθερου χρόνου, αγροτικού χώρου, εταιρικών σχέσεων και κοινωνικής προστασίας, όσο και ειδικά θέματα: κοινωνικού αποκλεισμού των Τσιγγάνων, Ποντίων, Μεταναστών, κλπ.

Την πιο οργανωμένη και συστηματική προσπάθεια προσέγγισης του θέματος πραγματοποίησε το ΕΚΚΕ, στο δίτομο έργο του «Διαστάσεις του Κοινωνικού Αποκλεισμού στην Ελλάδα»¹¹ (1996). Και αυτό το έργο ακολουθεί τη λογική των γενικών και ειδικών θεματικών ενοτήτων: χαρακτηριστικά, όψεις, πολιτικές, ειδικές κατηγορίες πληθυσμού, και ειδικά θέματα κοινωνικού αποκλεισμού.

Το Υπουργείο Εργασίας, το 1996 προκηρύσσει το λεγόμενο «Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Καταπολέμησης του κοινωνικού Αποκλεισμού από την Αγορά Εργασίας»¹² στα πλαίσια του β' ΚΠΣ 1994-1999, όπου απλά επιβεβαιώνει το πρόβλημα της έλλειψης ορισμού και της ανάγκης καθορισμού ενός πλαισίου, μέσα στο οποίο θα λαμβάνεται το φαινόμενο του αποκλεισμού συγκεκριμένα από την αγορά εργασίας.

Τέλος, την πιο πρόσφατη παρουσία, μας την προσφέρει το Ίδρυμα Νίκου Πουλαντζά σε συνεργασία με το Συμβούλιο της Ευρώπης, στο έργο «Ανθρώπινη Αξιοπρέπεια και Κοινωνικός Αποκλεισμός. Εκπαιδευτική Πολιτική στην Ευρώπη»¹³ (1999). Κύριος στόχος του έργου είναι η ανάλυση του φαινομένου του αποκλεισμού σε σχέση με την εκπαιδευτική διαδικασία και τους σύγχρονους παράγοντες που ωθούν το παιδί σε κοινωνικό αποκλεισμό, η παρουσίαση των ομάδων των παιδιών που κινδυνεύουν περισσότερο, η αντιμετώπιση του αποκλεισμού μέσα από μορφές τυπικής και άτυπης εκπαίδευσης και η δράση ιδρυμάτων και μη κυβερνητικών οργανώσεων για την καταπολέμηση του.

Όλες αυτές οι προσπάθειες έχουν, κατά κανόνα, ένα χαρακτήρα αποσπασματικό και δηλώνουν την έλλειψη συστηματικής προσπάθειας προσέγγισης του

φαινομένου, βασισμένης σε έρευνες πεδίου και σε εμπειρικά δεδομένα γενικό-τερα. Αποτελούν, στις περισσότερες των περιπτώσεων, αποτελέσματα ερευνών κατ'ανάθεση και γι αυτό προβάλλουν πολύ έντονα αυτό το χαρακτηριστικό. Οπωσδήποτε όμως, όλες οι προσπάθειες έχουν έναν αναγκαίο και θεμιτό χαρακτήρα, αφού στοχεύουν στο να διαφωτίσουν και να εμπλουτίσουν την κοινωνική επιστήμη, προτείνοντας λύσεις στην εφαρμοσμένη πραγματικότητα. Ελπίζουμε ότι με το παρόν κείμενο προσφέρουμε ένα ρίνισμα σκέψης που θα ανοίξει το δρόμο για έρευνες πεδίου, για μια βαθύτερη γνώση και κατανόηση της ελληνικής κοινωνίας.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- ¹ Βλέπε επίσης, ΚΕΚΜΟΚΟΠ, (1998), *Κοινωνικός Αποκλεισμός: η Ελληνική Εμπειρία*, εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα.
- ² PAUGAM S., (sous la direction) 1996, *L'exclusion. L'état des savoirs*, Paris, Editions la découverte, pp.565-577.
- ³ PAUGAM S., οπ.αν., σελ.575.
- ⁴ βλ. Κασμάτη Κ., στο ΚΕΚΜΟΚΟΠ, οπ. αν., σ.22-23.
- ⁵ EC Observatory on National Policies to Combat Social exclusion. 1. KARANTINOS, KONIORDOS, TINIOS (1990), "*First National Report Greece*". 2. KARANTINOS, IOANNOU, CAVOUNIDIS, (1992), "*The Social Services and Social Policies to Combat Social exclusion Greece*". 3. KARANTINOS, CAVOUNIDIS, (1992), "*Consolidated Report Greece*". 4. KARANTINOS, IOANNOU, CAVOUNIDIS, (1992), "*Second National Report Greece*". 5. KARANTINOS, CAVOUNIDIS, (1994), "*Location and Social exclusion Greece*".
- ⁶ Δ.ΚΟΓΚΙΔΟΥ, Ε.ΤΡΕΣΣΟΥ και Γ.ΤΣΙΑΚΑΛΟΣ (1997), *Φτώχεια-Κοινωνικός Αποκλεισμός, βιβλιογραφικός οδηγός 1970-1995*, εκδόσεις Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη.
- ⁷ Κέντρο Έρευνας και Τεκμηρίωσης, Ομάδα Ανθρωπολογίας, (1997), *Μορφές Κοινωνικού Αποκλεισμού και Μηχανισμοί Παραγωγής του*, Εκδόσεις Ιδεοκίνησης, Αθήνα.
- ⁸ International Science Council, (KORAYEN and PETMESIDOU) (1997), *Poverty and Social Exclusion in the Mediterranean Area*, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο.
- ⁹ Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, (1998), *Κοινωνικές Ανισότητες και Κοινωνικός Αποκλεισμός*, Αθήνα.
- ¹⁰ ΚΕΚΜΟΚΟΠ, οπ.αν.
- ¹¹ ΕΚΚΕ (1996), *Διαστάσεις του Κοινωνικού Αποκλεισμού στην Ελλάδα*, τόμοι Α' και Β', Αθήνα.
- ¹² ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ (1996), *Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Καταπολέμησης του κοινωνικού Αποκλεισμού από την Αγορά Εργασίας*, ΚΠΣ 1994-1999.
- ¹³ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΠΟΛΙΤΙΚΟΥ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΥ ΝΙΚΟΣ ΠΟΥΛΑΝΤΖΑΣ, (1999), *Ανθρώπινη Αξιοπρέπεια και Κοινωνικός Αποκλεισμός. Εκπαιδευτική Πολιτική στην Ευρώπη*, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα.

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- **Ε.Κ.Κ.Ε.**, 1996, *Διαστάσεις του Κοινωνικού Αποκλεισμού στην Ελλάδα*, Κύρια θέματα και προσδιορισμός προτεραιοτήτων πολιτικής, έκθεση για το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο, τόμος Α και Β, Αθήνα.
- *Επιχειρησιακά κείμενα του Υπουργείου Εργασίας για το πρόγραμμα καταπολέμησης του κοινωνικού αποκλεισμού από την αγορά εργασίας.*
- **ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΠΟΛΙΤΙΚΟΥ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΥ ΝΙΚΟΣ ΠΟΥΛΑΝΤΖΑΣ**, (1999), *Ανθρώπινη Αξιοπρέπεια και Κοινωνικός Αποκλεισμός. Εκπαιδευτική Πολιτική στην Ευρώπη*, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα.
- **ΊΔΡΥΜΑ ΚΑΚΗ ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΑ**. (1998), *Κοινωνικές Ανισότητες και Κοινωνικός Αποκλεισμός*, Αθήνα.
- **Κασσιμάτη Κ.**, *Εφαρμογές μεθόδων σχεδιασμού και αξιολόγησης προγραμμάτων κοινωνικής πολιτικής*, φάκελλος σεμιναρίου ειρηνικού εξαμήνου, ακ. έτους 1996- 97.
- **ΚΕΚΜΟΚΟΠ**, 1998, *Κοινωνικός Αποκλεισμός: η Ελληνική Εμπειρία*, εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα.
- **Κέντρο Έρευνας και Τεκμηρίωσης**. Ομάδα Ανθρωπολογίας, (1997), *Μορφές Κοινωνικού Αποκλεισμού και Μηχανισμοί Παραγωγής του*, Εκδόσεις Ιδεοκίνησης, Αθήνα.
- **Παπαδοπούλου Δ.**, 1998, *Κοινωνική Ενταξη και Κοινωνικός Αποκλεισμός*, πανεπιστημιακές σημειώσεις και φάκελλος, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας.

Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία

- **BASTIN J.**, 1986, *Formation et rinsertion professionnelle des demandeurs d'emploi de longue durée*. Suivi-évaluation d'un dispositif d'insertion régionale, LASTREE-CLERSE, romo.
- **BOURDIEU P.**, 1993, *La misère du monde*, Paris, t. d. du seuil.
- **CASTEL R.**, 1992, *Le Revenu Minimum d'Insertion, Une dette sociale*, Paris, t. d. L'Harmattan, col. logiques sociales.
- **DUBAR C.**, 1991, *La socialisation: construction des identités sociales et professionnelles*, Paris, A. Colin.
- **International Science Council**, (KORAYEN and PETMESIDOU) (1997), *Poverty and Social Exclusion in the Mediterranean Area*, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο.
- **GUILLEMARD A.-M.**, 1986, *Le declin du social*, Paris, PUF, septembre. **MESSU M.**, 1991, *Les assistés sociaux. Analyse identitaire d'un groupe social*, Paris, t. d. Privat.
- **LECA J., GRAWITZ M.**, 1985. *Traité de science politique*, tome 4, les politiques publiques, Paris, t. ditions PUF.
- **PAUGAM S.**, (sous la direction) 1996, *L'exclusion. L'état des savoirs*, Paris, t. ditions la découverte.

- **ROSANVALLON P.**, 1990, *L'Etat en France, De 1789 nos jours*, Paris, éditions Seuil.
- **SCHNAPPER D.**, 1981, *L'épreuve du chômage*, Paris, éd. Gallimard.
- **WUHL S.**, 1990, *Du chômage l'exclusion*, Groupe Ten Economies, Paris.
- **WRESINSKI J.**, 1987, *Grande pauvreté et précarité économique et sociale*, avis et rapport du Conseil Economique et Social, séance des 10 et 11-02-1987, session de 1987.